

MIÉRT IDEGEN MINDEN KORBAN A „FILOZÓFIAI BESZÉDMÓD”, S EZEN IDEGENSÉG KÖVETKEZMÉNYEI

HELLER ÁGNES

Szókratész, több mint hetven éves korában a törvényszék előtt állva, beszéde elején megjegyzi, hogy „szörnyen idegen számomra ez a beszédmód: Így hát, mint ahogy, ha történetesen valóban idegen volnék, megengednétek, hogy azon a nyelven és azon a módon szóljak, amelyen nevelkedtem, éppen úgy most is azzal a jogos, legalábbis nekem jogosnak tetsző kéréssel fordulok hozzátok, hogy adjatok engedélyt saját beszédmódomra.. (így) csak azt kell vizsgálnotok, vajon igazat mondok-e vagy sem.” (*Szókratész védőbeszéde* 18/a, Devecséri Gábor fordítása).

Mi is, milyen is az a bizonyos „beszédmód”, ami Szókratészt saját városában idegenné teszi? Athéni görögséggel beszél, nincs szüksége fordítóra. Vajon olyan fogalmakat használ-e, melyek idegenek, mert szokatlanok, esetleg érthetetlenek is a város polgárai számára? A filozófia mint irodalmi műfaj fogalomtárát majd csak Platón és Arisztotelész fogják kitalálni, illetve kiépíteni. Szókratész beszéde nem egy új irodalmi műfaj fogalomtárát, az úgynevezett kategóriákat vonultatja fel, már csak azért sem, mert nem ír. Előre is bocsájítja apológiájában, hogy ugyanúgy fog beszélni, ahogy a piacon szokott. Az athéni görög köznyelvet használja. Mégis azt mondja, hogy éppen a „beszédmód” az, ami őt idegenné teszi. S ehhez azonnal hozzáfűzi, hogy ne a beszédmódot figyeljék, hanem azt, hogy igazat mond-e avagy sem.

Platón *Államának* első könyvében (mely a többiekénél jóval korábban keletkezett) Trasymachos, a zsarnok, Szókratész „szokásos iróniájáról” beszél. Az eironia szót használja, ami az akkori nyelvhasználatban állítólag tette-tést, félrevezetést jelentett. Nem arról van szó, hogy valaki nem azt mondja, amit gondol, hanem inkább arról, hogy valaki tréfát űz velünk, szándékosan orunknál fogva vezet bennünket. Szókratész ebben a dialógusban valóban tréfát űz egy hatalmát fitogtató emberrel. A Trasymachos használta szóval („eironia”) kezdeném el a beszédmódra vonatkozó megjegyzés értelmezését.

Szókratész azt kéri bírától, hogy ne a beszédmódot nézzék, minthogy az idegen, hanem inkább azt, hogy igazat mond-e. Azaz már a kezdet kezdetén tréfát űz bíráival. Ne ezt nézzék (beszédmódot), hanem valami mást (az igazságot), miközben, ahogy majd kiderül, s ahogy mindig is tudható volt (eironia), Szókratész beszédmódora nem más, mint az igazság felderítésének filozófiai módja. Szókratész ebben a rövid mondatban nem kevesebbet mond, mint: az athéni polgárokat, a tömeget és a bírakat cseppet sem érdekli,

hogy valami igaz-e, s ezért idegen tőlük az igaz felderítését célzó beszédmodor. Nem értik a kérdéseket, mert előre tudják a válaszokat. S amit nem értenek, az idegen, létükben fenyegeti őket. Amit nem értenek, azt, ami idegen, el kell pusztítani.

A góg, a felsőbbrendűség tudata az irónia szerves része. S félre sem ismerhető. A védőbeszéd Szókratésze már a kezdet kezdetén kifejezi, hogy mélyen megveti bíráit. De úgy fejezi ki, iróniával, hogy azok ne okvetlenül értsék meg. Persze megértik.

Szókratész beszédmodorának, azaz a filozófia ősforrásának, tulajdonította idegenségét. Később is, minden vagy majdnem minden filozófus, idegen volt saját városában. Erre nemsokára rátérek. Csakhogy ők attól lettek idegenek, hogy beléptek az akkor létező ősforrás eredőjébe, a filozófiába mint létező, elsajátítható, irodalmi műfajba. Szókratész azonban kitalálta a filozófiát. Az a bizonyos „beszédmodor”, mely idegenné tette saját városában, a filozófia ősnyelve colt. S mivel ő volt az, aki a filozófiát kitalálta, ezzel önmagát mint filozófust találta ki. Ő volt az első (általunk ismert) görög férfi, akiről tudjuk, hogy kitalálta önmagát. (A legenda szerint az első ilyen férfi talán Mózes volt).

Szókratész beszédmodorával, azaz a filozófiával önmagát találta ki, formálta meg „a filozófus” örökéletű szobrává. Ahol a beszédmodora volt idegen, ő maga volt idegen, azaz beszédmodora révén vált idegenné. Elidegenezett. Kalliklész a maga módján jól írta le Szókratészt (*Gorgiász* 484/d) Az ilyen ember „szükségképpen tapasztalatlan marad mindabban, amiben a kitűnőségre és a hírnévre törekvőnek jártasnak kell lennie” ; „ha még akkora tehetsége is van az ilyennek, férfiatalanná válik, kerül a nyilvános élet zaját és a piacot, ahol ... hírnevet szerezhet az ember, elbújik egy rejtett zúgba, három-négy ifjú társaságában ciripelve tölti hátralévő napjait..” Szókratész élete, gondolkodása gyermekes, s ezért semmi haszna.

Kalliklész Platón szájával igazat is mond: a filozófiában van valami gyermekes. A kérdések gyermekesek (dadognak). Ugyanakkor van valami a filozófiában, ami minden, csak nem gyermekes. A gyermek ugyanis a kérdésekre adott válaszokat elsősorban a tekintélyektől fogadja el, szülőktől, tanítóktól, rokonoktól, azoktól, akikben bízik. Nos, nincs olyan ember a világon, aki számára nem létezne tekintély. Szókratész számára még nem létezett filozófiai tekintély sem, mivel ő találta ki a filozófiát. De az, amit Szókratész állított, ettől kezdve általában jellemzővé vált a „beszédmodorra”, azaz: „semmiképpen nem azt kell keresni, hogy ki mondta, hanem, hogy igaz-e vagy sem”. (*Kharmidész* 161/c). Ettől még a tekintély igazsága is igaz lehet. Csak előbb „meg kell vizsgálni”.

„Megvizsgálni” Szókratész egyik kedvenc szava, legalábbis Platón dialógusaiban. Ő mindent megvizsgál, azaz semmit nem tekint magától értető-

dőnek, semmit sem fogad el igaznak előzetes vizsgálat nélkül. Ezt egyszer úgy fejezi ki, hogy „levetkőzteti a lelket”.

Szókratész beszédmodora azért idegen, amiért nemcsak nem fogadja el, hanem nevetségessé is teszi mindazt, amit a „város” igaznak tart. Igaznak tart, mert az a világ, melybe születésekor véletlenül belecseppent; éppen ezt, nem pedig amazt fogadja el magától értetődőnek. (Heidegger ezt úgy nevezi, hogy „das Man”.) A világba belecseppent újoncnak el kell sajátítania ezeket a magától értetődéseket, azaz a kulturális anyanyelvet, mert e nélkül nem tud mozogni saját környezetében, nem tudja azt megérteni, s magát azzal megértetni. A „város istenei” által birtokolt tudásnak, a hagyományozott tudásnak és szabályoknak, normáknak elfogadása a korlát, melybe az ember belekapaszkodik, mely valamelyes biztonságot ad neki a fennmaradáshoz, s mely – ahogy Kalliklész magát (Platón dialógusában) kifejezi –, a sikerhez, az elismeréshez, az intézmények működésében való jártasság sikeréhez szükséges? A „város emberei” nem szokták megvizsgálni fogalmaikat, azaz szavaikat, mikor használják őket, hiszen szokásos kontextusban használják őket. Nem szokták megvizsgálni állításaikat sem, azt, hogy valami az-e, aminek mondják, vagy úgy van-e, ahogy hiszik, kivéve egyes esetekben, mikor nem áll rendelkezésükre készen kapott válasz.

A filozófus idegensége saját városában e szerint nem az úgynevezett tömeg ostobaságának, tudatlanságának, hanem önvédelmének tulajdonítható. S a filozófia valóban megzavarja az embereket, akik jól érzik magukat világukban, melyben nem kérdeznek, hanem elfogadnak, nem kételkednek, hanem engedelmeskednek. A filozófia nyelve zavart kelt. Csak kevesen értik meg. Azaz, ahogy mondani szokás, „absztrakt”, távol áll a valóságtól.

Érdeemes megvizsgálni, hogy mit is jelent az állítás, hogy Szókratész gondolkodása távol áll a valóságtól. Két példát említenék, mindkettőt Platón fiatalkori dialógusaiból. Az egyik az erény taníthatósága körül forog. A szofisták (Prótagorasz és hívei) azt állítják, hogy az erény tanítható. Szókratész érvekkel és példákkal teszi nevetségessé ezt az állítást, majd a következőkben maga érvel az erény taníthatósága mellett. Megőrült ez az ember? Viccel? Mond valamit s ugyanakkor annak az ellenkezőjét is? Arisztotelész ehhez azonban hozzátenné, hogy nem ugyanabban a vonatkozásban, de ez már megint csak „absztrakt” elmélet, megint nem érdekli a mindennapok emberét, akiknek a véleményére a szofisták állítólag támaszkodnak. A szofisták szerint az erényt tanítani annyit jelent, mint megtanítani a tanítványt arra, hogy erényes lehet. Szókratésznél (Platón szerint) ezzel szemben annyit, hogy rákérdezve az erény fogalmára, tisztázhatjuk ennek a fogalomnak a jelentését, s ezt meg is tudjuk tanítani. Még világosabb ez a kontraszt annak a problémának a bemutatásánál, hogy vajon jobb-e igazságtalanságot elkövetni vagy elszenvadni, ha

egy embernek csak e kettő között van választása. Nos, Kallikész és Trasy-machos egyértelműen állítják, hogy ha választani kell, jobb igazságtalanságot elkövetni, mint elszenvedni, hiszen az emberek ilyen esetekben mind ezt teszik, ez a valóság, ez így igaz, mi mást is tehetnének? Szókratész, mint tudjuk, azzal érvel, hogy jobb igazságtalanságot elszenvedni, mint elkövetni, tehát valamiről, ami nem tény, az állítja, hogy igaz. Nem azt mondja: „az én „számomra jobb”, hanem egyszerűen csak azt, hogy „jobb”. Ez az igazság.

Mi tehát, röviden, a filozófiai beszédmód sajátossága? Az empirikus és a transzcendentális, a valós és az igaz, a megvizsgált s a meg nem vizsgált, a spontán és a reflektált szembeállítás, s az előbbiekre visszautasítás. A nyelv inherensen ironikus, még ha a filozófia szerzője nem is ironikus természet (már Arisztotelész sem az). A filozófiai beszédmód tehát megelőzi a filozófiai nyelv számos alapszavának a filozófiában szokásos használatát. (Mint szubsztancia, akcidencia, lényeg, jelenség, egy-sok, lét-nemlét, ható ok, formai ok, anyagi ok, cél-ok, szükségszerűség/véletlen, stb.)

Az már a későbbi történehez tartozik, hogy a modern természettudomány átvette a filozófia nyelvét (mindenki látja, hogy a nap forog a föld körül, mindenki tudja, hogy a kő gyorsabban esik, mint a papír, ez a látszat, a vélemény, de igazság szerint nem így van, hanem egészen másként), s egy ideig ezek a szavak meg is maradtak idegeneknek. Hogy mi történt később, arra most nem térhetek ki. Azt azonban még szeretném megemlíteni, hogy mikor a filozófia Hegel után búcsút mondott a metafizikának, s a hagyomány számos közismert szavát többé nem használta, új szavakkal, fogalmakkal helyettesítette, akkor az a bizonyos szókratészi beszédmód, az irónia, s főleg a transzcendentális és az empirikus beszéd szembeállítása minden jelentős filozófus saját nyelvének közös vonása lett s maradt mind a mai napig.

Szókratész idegen volt városában, nem tűrték beszédmódját, s ezért kivégezték. Ha statisztikát készítenénk egyes hivatások gondolkodásmódjának áldozatairól, a filozófusoknak ebben dobogós helyük lenne.

De nemcsak filozófusok lettek „gondolkodásmódjuk” áldozatai. Körülbelül ugyanakkor, mikor az első filozófus gondolkodásmódja áldozatává vált, lettek az első héber próféták gondolkozásmódjuk áldozatává. S attól kezdve sorban, Jeremiástól Dánielen keresztül Jézusig.

Ézsaiás arról panaszkodott, hogy egyedül maradt az Úr prófétái közül, Jézus pedig állítólag azt mondta, hogy senki sem próféta saját hazájában. Miért beszéltek ebben az esetben is gondolkodásmódról? A próféták Isten szavaival beszéltek, míg a filozófusok saját szavaikkal, az előbbieket Isten üzenetét közvetítették, az utóbbiak saját magukét. Mi volt közös a beszédmódban? A tömegek véleményének, az uralkodók hazugságainak, bűneinek következetes elutasítása. A lényegnek a jelenséggel, az igazságnak a tévedéssel

való konfrontálása, s gyakorta az erénynek a bűnnel való szembeállítás is. Ezen kívül és felül a politikai, társadalmi, erkölcsi hatás igénye. Az igaz próféta nem hízeleg a hatalomnak, de a népnek sem, s ezt az igaz filozófus sem teszi. S ha nem is voltak próféták, a próféták és filozófusok sorsában a középkor kezdetétől a vallási eretnekek is osztoztak. Voltak idők, amikor a kettőt nehéz lett volna megkülönböztetni. A *Filozófiai elméletek szerzője*, Boethius ugyanis Athanasius követője volt, más keresztény irányzaté, mint ariánus uralkodója, aki ezért ki is végeztette.

Nemcsak kivégzés lett a filozófus sorsa, de a börtönbüntetés és az emigrációba kényszerítés is. Hogy egy néhányat felsoroljak: Arisztotelész emigrációban halt meg. Cicerót meggyilkolták, Senecát kivégezték. Averroes száműzésben halt meg. Abélard ült börtönben, az eretnekséggel megvádolt Ockham az inkvizíció elől menekül Lajos királyhoz. Eckhardt mester eretnekség vádjával a fején hal meg, Morust kivégezték, Campanella éveket töltött börtönben, Descartes emigrációba kényszerült, ahogy Hobbes, Locke és Wolff is. Sok filozófus volt nevelés tárgya, mint Kierkegaard. S most még nem is beszélek azokról, akiket a totális rendszerek gyilkoltak meg vagy börtönöztek be, internáltak, deportáltak vagy száműztek, mivel ők csak osztották a többiek sorsát. Ez egy veszélyes hivatás.

Ebben az idegenségben van azonban egy bökkenő. A transzcendentális szembeállítás az empirikussal, hogy Kanttal szóljak, ritkán korlátozódott az ész transzcendentális teoretikus eszméire, hanem többnyire tartalmazta a transzcendentális gyakorlati eszméket is. S ezek a transzcendentális gyakorlati eszmék nemcsak az etikára, hanem az államberendezésre, a kormányzásra, a vallási intézményekre, a társadalmi berendezkedésre és a politikára is vonatkoztak. Ebben a tágabb értelemben a filozófiát viszonzatlan szerelem fűzi a politikához. A mindenkori államberendezkedés transzcendentális eszméjét mindenkor megalkotva a filozófusok többnyire akkor is szemben álltak az empirikusan létező államberendezéssel, társadalmi berendezéssel, egyházi intézményekkel, egyházzal, kormánnyal, ha nem aktívan politizáltak. S mindezen intézményekkel szemben álltak e transzcendentális teoretikus eszmék is, persze, hiszen az ész eszméi lévén kontrafaktuálisként, ez által kritikus eszmékként hatottak.

Ez a szerelem többnyire viszonzatlan maradt. Azaz mással viszonzották: például halállal, börtönnel, száműzetéssel. Nem akarom forszírozni a párhuzamot, de mindez igaz a prófétákra vonatkozóan is. Ők is politizáltak, mi több, államférfiak is voltak. Kinyilatkoztatták a mindenkori uralkodóknak, hogy ha továbbra is úgy uralkodnak, mint eddig, akkor ennek Izraelre nézve tragikus következménye lesz, de ha más utat választanak, Isten győzelemre fogja vezetni őket. Aki hízeleg az uralkodónak, aki nem állít a tévutakon járó kor-

mányzattal szembe utópiát vagy disztópiát, az nem „igazi” filozófus, illetve próféta, hanem hamis, hazug. Mellékesen jegyzem meg, hogy a filozófia, mint műfaj, ritkán engedte meg a disztópiának az empiriával való szembeállítását, mivel a transzcendentális eszme mindenképpen utópikus. De ahogy a próféta sem, úgy a filozófus sem hízelelhet sem a tömegnek, sem a hatalmasoknak.

Ritkán volt ez a szerelem viszonzva, mint Ágoston esetében, aki idegenként kezdte, míg végül Karthago püspökeként az egyik leghatalmasabb politikai hatalommá s egyben más filozófusok eretnekké nyilvánítójává, s így elnyomójává vált. De ha már a Bibliánál tartunk, így történt ez az idegen rabszolgaként Egyiptom földjére került Józseffel vagy Dániel prófétával is. Azonban mindegyiknek keresztül kellett esnie egyfajta „próbán” ahhoz, hogy végül félig-meddig idegennek maradván, ugyanakkor integrálódva, magasan, szerencsésen, akár diadalmasan folytassák, fejezzék be életüket.

A szerelmet azonban többnyire ideiglenesen viszonzták, úgyhogy végül a politikai/filozófus rosszul végezte. Mint Ciceró, aki, homo novusként Róma első emberévé kapaszkodva, egy olyan köztársaság-modellt alkotott, mely beszélő viszonyban sem volt azzal a világgal, melynek a politikáját alakította, hogy végül meggyilkolják. Ockham, a skolasztikus, nem elégedett meg egy új ismeretelmélet megfogalmazásával, ő a pápaságot is meg akarta reformálni, azt hirdetve, hogy a szegénység normája minden katolikus intézményre egyaránt vonatkozik. Ezért is kellett eretnekséggel vádoltan elmenekülnie Lajos királynak, a pápa régi ellenfelének a védnöksége alá. Leginkább illuzórikus azonban az uralkodók meggyőzésének programja volt. Kezdődött Platón szicíliai kalandjával, folytatódott Seneca reményével, hogy a fiatal Néro császár, Caligulával szemben, képes lesz igazságosan kormányozni, amíg az meg nem gyilkolta. Az újkorban sem volt ebben az illúzióban hiány, Voltaire a porosz királyt, Diderot az orosz cárnőt akarta felvilágosítani, közismert sikerrel. Így történt ez egészen a tegnapi napig. Sartre például Hruscsovot, majd Fidel Castrót akarta meggyőzni a jó kormányzásról.

A transzcendentális eszme empirikus valósággá való átalakításának illúzióját a filozófusok csak napjainkban veszítették el. Nem minden filozófusról beszélek, hiszen vannak még a ma élők közül is olyanok, akik nem adják fel azt, amit ők „kontrafaktuálisak”, azaz a tényekkel meg nem egyezőnek, velük szembeállónak neveznek, s ezzel újrakeresztelik a transzcendentálist, mint Habermas. De ami az uralkodó trendet illeti, itt a transzcendentális idea illuzórikus vagy tényleges feladásával találkozunk. Az első esetben a filozófus ostromozza a jelen ürességét, hazugságait, pusztá véleményeit, de nem állít vele szembe transzcendentális eszmét. Ebben az esetben a transzcendentális eszme feladása illuzórikus. Hiszen mi alapján, minek a szemszögéből ostromozza valaki (mondjuk Adorno) a kor uralkodó magatartásformáit és fetiszizált

tudatát? A második esetben a filozófus felmondja a hagyományos beszéd-módot a maga egészében. Vagy problémamegoldással foglalkozik (mint az analitikus filozófia), vagy filológiai munkát végez s a hetero-interpretációra, azaz mások (nem egy kiemelt másik, hanem számtalan másik) műveinek összehasonlítására szorítkozik. Ezzel meg is szűnik idegen lenni, mivel remekül beilleszkedik az akadémiai bürokrácia, intézményrendszer világába. Nem akarja a világot átalakítani, de még értelmezni sem.

Visszatérek a kezdetekhez. A szókratészi „beszédmód” nem arról szól, hogy valaki más szavakat használ írásaiban, mint baráti beszélgetéseiben. Arról sem szól, hogy valaki remekül argumentál, hiszen Szókratész már bemutatta (ironikusan), hogy mindent, s mindennek az ellenkezőjét is be lehet logikusan bizonyítani. S arról sem szól, hogy mi mindent tud, ismer az ember, hiszen az első filozófus tudta, hogy nem tud semmit. Arról szól, hogy a filozófus pragmatikus magatartását felfüggesztve elgondolkozzék, hogy mit is ért azon, amit mond, hogy megvizsgálja készen kapott ítéleteit, hogy ezek lehetséges értelmezéseit faggatva gondolkozzék az igazságon. S végül, hogy a kortársakat is előzetes ítéleteik felfüggesztésére készítse. Mindezt annak tudatában, hogy hazájában, azaz korában, idegen marad.

Nem hinném, hogy a filozófia a halálraítéltek (mind azok vagyunk) vigasztalására szolgál, s azt sem, hogy megtaníttisztességesen élni, vagy hogy a „jó élet” útmutatója, s végül azt sem, hogy „absztrakt”, életidegen. Egyik vélemény sem balszam a filozófusok szívének, s egyik sem bosszantja fel. Még a túlvilági élet vagy akár a történelmi elismerés sem kecsegteti. Az előbbi nem inkább, mint bármely hívőt. Vagy esetleg fogadást is tehet rá, mint Pascal. Az előbbiről, azaz a túlvilági életről nem tudok mit szólni, de a másodikról, az utókori elismerésről, nem nehéz beszélnem. Előbb-utóbb minden filozófust, aki a maga korában „idegen” volt hazájában, dicsőség fog övezni. Minél idegenebb volt, annál inkább. Szentté avatják, utcát neveznek el róla, egyetemet, iskolát, manapság vonatot is, szobrot állítanak neki, Cordovában egymás mellett áll a két száműzött, Maimonidész és Averroes szobra. A meggyilkoltak kapják a legnagyobb szobrokat, lásd Giordano Bruno szobrát Rómában, kivégzése helyén. Ők most már nem zavarhatnak vizet. Ahogy a próféták sem. Nem tudnak visszabeszélni.